

OKOLICZNOŚCI OBCIĄŻAJĄCE I ŁAGODZĄCE JAKO DYREKTYWY WYMIARU KARY

AGGRAVATING AND MITIGATING CIRCUMSTANCES AS DIRECTIVES OF IMPOSING OF PENALTIES

Dr Zuzanna Gądzik

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska
e-mail: zuzanna.gadzik@kul.pl; <https://orcid.org/0000-0002-9121-4658>

Abstrakt

Artykuł odnosi się do wykładni i znaczenia okoliczności obciążających i łagodzących, wpływających na sądowy wymiar kary. Okoliczności te zostały wprowadzone do *Kodeksu karnego* na gruncie nowelizacji powyższej ustawy z 7 lipca 2022 r., obejmującej istotne zmiany w zakresie katalogu kar, jak i dyrektyw jej wymiaru. Zagadnienie to jest nie tylko przedmiotem naukowej dyskusji wśród przedstawicieli doktryny prawa karnego materialnego, ale ponadto stanowi problem praktyczny, istotny z punktu widzenia odpowiedniego wymiaru kary. W tekście odniesiono się do wszystkich okoliczności wymienionych w art. 53 § 2a i 2b *Kodeksu karnego*, a także wyjaśniono konsekwencje ich zbiegu z odpowiadającymi im co do treści znamionami czynów zabronionych lub podstaw nadzwyczajnego wymiaru kary.

Słowa kluczowe: wymiar kary, okoliczności obciążające, okoliczności łagodzące, dyrektywy wymiaru kary

Abstract

The article refers to the interpretation and importance of aggravating and mitigating circumstances affecting the judicial penalty. These circumstances were introduced into Polish Penal Code on the basis of the amendment Act of 7 July 2022, which includes significant changes in the catalog of penalties and its assessment directives. This issue is not only the subject of scientific discussion among representatives of the doctrine of substantive criminal law, but also constitutes a practical problem, important from the point of view of the appropriate imposing

of penalties. The text refers to all the circumstances listed in Article 53 § 2a and 2b of the Penal Code, as well as the consequences of their combination with the corresponding content of prohibited acts or grounds for extraordinary punishment.

Keywords: imposing of penalties, aggravating circumstances, mitigating circumstances, directives of imposing of penalties

Uwagi wprowadzające

W oparciu o przepisy ustawy z dnia 7 lipca 2022 r. o *zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw*¹ wprowadzono liczne zmiany w zakresie kar i środków penalnych. Ustawodawca zdecydował się m.in. na modyfikację katalogu kar grożących za przestępstwo, dopuszczalność orzekania kary dożywotniego pozbawienia wolności bez możliwości warunkowego przedterminowego zwolnienia, ale również nowe ukształtowanie zasad wymiaru kary i środków karnych. Tym sposobem nowelizacji poddano przepis art. 53 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – *Kodeks karny*², zawierający katalog okoliczności wpływających na sądowy wymiar kary. Ustawodawca wprowadził katalog okoliczności obciążających (art. 53 § 2a k.k.) i okoliczności łagodzących (art. 53 § 2b k.k.), które sąd jest zobowiązany każdorazowo wziąć pod uwagę, podejmując decyzję co do rodzaju i wysokości kary, jaką wymierzy sprawcy za popełnione przez niego przestępstwo.

Przed przystąpieniem do omówienia poszczególnych przesłanek, należy również zaznaczyć, że istnienie okoliczności obciążających i łagodzących nie jest rozwiązaniem innowacyjnym, nieznanym w innych systemach prawnych państw europejskich. Rozwiązania takie przyjęto (choć oczywiście często w sposób różniący się wobec siebie co do swojej istoty) m.in. w Chorwacji, Danii, Włoszech, Hiszpanii, itd. [Budyn-Kulik 2017, 37-138]. Co więcej, również w dotychczasowym orzecznictwie – poprzedzającym nowelizację k.k. z 2022 r., sądy tworzyły własne katalogi okoliczności, które mogły wpłynąć odpowiednio na wymiar kary. Z tego względu można uznać, że potrzeba skodyfikowania opisanego rozwiązania była uzasadniona. Również w samym uzasadnieniu do projektu podkreślano,

¹ Dz. U. poz. 2600 [dalej: nowelizacja k.k. z 2022 r.].

² Dz. U. z 2022 r., poz. 1128 [dalej: k.k.].

że wprowadzenie tego rodzaju okoliczności, jako dyrektyw wymiaru kary, miało sprzyjać prawidłowym ustaleniom w zakresie oceny ciężaru przestępstwa³.

1. Dyrektywy wymiaru kary

Na wstępie należy podkreślić, że podejmując decyzję co do rodzaju i wysokości kary wymierzanej sprawcy, sąd nie może kształtować jej w sposób całkowicie dowolny. W pierwszej kolejności jest on bowiem związany ustawowym wymiarem kary – tj. zagrożeniem karą przewidzianą za dane przestępstwo w przepisach części szczególnej k.k. lub ustaw pozakodeksowych [Hypś 2023, 275]. Dotyczy on nie tylko rodzaju sankcji, jaka grozi w przypadku popełnienia danego czynu (np. kara grzywny, kara pozbawienia wolności, kara dożywotniego pozbawienia wolności), ale również granic, w jakich określona kara lub środek karny mogą zostać wymierzone (zarówno wynikających z treści danego przepisu, np. kara pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5, jak i ogólnych zasad wymiaru kary i środków karnych, określonych w rozdziałach IV i V k.k.). Ponadto, w ramach sędziowskiego wymiaru kary, sąd pozostaje związany regułami i dedykowanymi mu wskazaniami, których celem jest dopasowanie kary i innych środków penalnych do indywidualnego sprawcy. Dzięki temu możliwe jest zagwarantowanie spełnienia przez karę kryminalną przypisywanych jej funkcji.

Zgodnie z art. 53 § 1 k.k. sąd wymierza karę według swojego uznania, w granicach przewidzianych w ustawie, uwzględniając stopień społecznej szkodliwości czynu, okoliczności obciążające i okoliczności łagodzące, cele kary w zakresie społecznego oddziaływania, a także cele zapobiegawcze, które ma ona osiągnąć w stosunku do skazanego. Dolegliwość kary nie może przekraczać stopnia winy. Z treści powołanego przepisu wynika, że sąd jest zobligowany do uwzględnienia wszystkich wskazanych okoliczności. Pominięcie którejkolwiek z nich, może stanowić podstawę zarzutu, przywołanego w ramach wybranych środków odwoławczych.

³ Uzasadnienie Projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw z dnia 22 lutego 2022 r., <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/2851BC6F8739C-593C12587F10042EF6E/%24File/2024.pdf> [dostęp: 05.01.2024], s. 18-19.

Odnosząc się do istoty okoliczności obciążających i łagodzących, w pierwszej kolejności należy podkreślić, że ich katalog jest otwarty – wskazuje na to użyte sformułowanie „w szczególności” [Kluza 2023]. Oznacza to, że okolicznościami o charakterze obciążającym lub łagodzącym mogą być również inne okoliczności od wymienionych w art. 53 § 2a i 2b k.k. Po drugie, należy stanowczo podkreślić, że okoliczności te nie stanowią nowych przesłanek będących podstawą zastosowania nadzwyczajnego wymiaru kary (jej nadzwyczajnego obostrzenia lub złagodzenia). Ustawodawca celowo wprowadził w tym zakresie inną nomenklaturę, a ponadto podkreślił wzajemną relację pomiędzy okolicznościami obciążającymi lub łagodzącymi a podstawami nadzwyczajnego obostrzenia lub złagodzenia kary (art. 53 § 2d i 2e k.k.).

Okoliczności obciążające i łagodzące stanowią też okoliczności niezależne od znamion popełnianego przestępstwa. Analizując pobieżnie brzmienie powyższych przepisów, nie sposób nie odnieść jednak wrażenia, że ich istota nawiązuje niejednokrotnie bezpośrednio do okoliczności stanowiących znamiona zmodyfikowanych typów przestępstw (odpowiednio kwalifikowanego lub uprzywilejowanego) [Brzezińska 2021]. Analogiczne jak w przypadku omawianych okoliczności, mają one wpływ na stopień winy i społecznej szkodliwości czynu. Dotyczą one m.in. motywacji sprawcy, popełnienia przestępstwa w określonych okolicznościach, możliwości zaplanowania popełnienia przestępstwa, odpowiedniego zachowania sprawcy po popełnieniu przestępstwa [Gądzik 2024, 640].

Pomimo że przesłanki, o których mowa w art. 53 § 2a i 2b k.k. można by uznać za mieszczące się już w ramach okoliczności, o których mowa w art. 53 § 1 i 2 k.k., wprowadzenie do k.k. powyższych przepisów, ocenić należy pozytywnie. Wskazanie, jakie okoliczności powinny wpływać w określony sposób na wymiar kary, nakłada na sąd obowiązek dokładniejszej weryfikacji zachowania sprawcy oraz zdarzeń towarzyszących popełnieniu przez niego przestępstwa. Jak wskazano w projekcie ustawy – ich wprowadzenie ma „sprzyjać transparentności i czytelności orzeczeń dla stron oraz opinii publicznej, czego nie zapewnia art. 53 k.k. w jego aktualnej formule. Ułatwione będzie formułowanie zarzutów apelacyjnych w zakresie orzeczonej kary. Ustawowy katalog okoliczności łagodzących będzie oddziałował także motywacyjnie na sprawcę po popełnieniu przestępstwa, który będzie miał zagwarantowane, że w przypadku np. naprawienia

szkody zostanie to uznane za okoliczność łagodzącą, co może przyczynić się do lepszej ochrony interesu pokrzywdzonego”⁴.

Jak już wspomniano, katalogi okoliczności obciążających i łagodzących uznać należy za otwarte. Ustawodawca kształtując je, wykorzystał najczęściej pojawiające się charakterystyczne konstrukcje typów zmodyfikowanych przestępstw lub przesłanek zastosowania nadzwyczajnego obostrzenia lub złagodzenia kary. Nie oznacza to jednak, że w konkretnych przypadkach, uzasadnionych stanem faktycznym danej sprawy, katalog ten nie może być uzupełniony przez orzecznictwo o nowe okoliczności⁵.

2. Okoliczności obciążające

Katalog okoliczności obciążających zawarty został w art. 53 § 2a k.k. Ustawodawca wskazał, że do okoliczności tych zalicza się w szczególności: uprzednią karalność za przestępstwo umyślne lub podobne przestępstwo nieumyślne; wykorzystanie bezradności, niepełnosprawności, choroby lub podeszłego wieku pokrzywdzonego; sposób działania prowadzący do poniżenia lub udręczenia pokrzywdzonego; popełnienie przestępstwa z premedytacją; popełnienie przestępstwa w wyniku motywacji zasługującej na szczególne potępienie; popełnienie przestępstwa motywowanego nienawiścią z powodu przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, politycznej lub wyznaniowej ofiary albo z powodu jej bezwyznaniowości; działanie ze szczególnym okrucieństwem; popełnienie przestępstwa w stanie po spożyciu alkoholu lub środka odurzającego, jeżeli stan ten był czynnikiem prowadzącym do popełnienia przestępstwa lub istotnego zwiększenia jego skutków; popełnienie przestępstwa we współdziałaniu z nieletnim lub z wykorzystaniem jego udziału.

⁴ Tamże, s. 20.

⁵ Warto przy tym podkreślić, że już w dotychczasowym orzecznictwie – przed 1 października 2023 r., przywoływano okoliczności, które uznawano za łagodzące lub obciążające. Przykładowo, Sąd Najwyższy w postanowieniu z 28 listopada 2008 r. (V KK 161/08. Lex nr 477911) wskazał, że „[n]agminność dopuszczania się podobnych czynów zabronionych nie jest okolicznością, która może być brana pod uwagę przy ocenie stopnia ich społecznej szkodliwości, nie oznacza to jednak, że jest całkowicie obojętna dla wymiaru kary, gdyż jednym z celów który ma osiągnąć, jest zapobieganie popełnianiu przestępstw, zwłaszcza tych nagminnych”.

Okoliczność uprzedniej karalności za przestępstwo umyślne lub podobne przestępstwo nieumyślne, nawiązuje do konstrukcji instytucji recydywy specjalnej podstawowej. Zgodnie z art. 64 § 1 k.k., jeżeli sprawca skazany za przestępstwo umyślne na karę pozbawienia wolności popełnia w ciągu 5 lat po odbyciu co najmniej 6 miesięcy kary umyślne przestępstwo podobne do przestępstwa, za które był już skazany, sąd wymierza karę przewidzianą za przypisane przestępstwo w wysokości powyżej dolnej granicy ustawowego zagrożenia, a może ją wymierzyć w wysokości do górnej granicy ustawowego zagrożenia zwiększonego o połowę. W odróżnieniu od recydywy, dla zaistnienia omawianej okoliczności obciążającej nie jest wymagane skazanie wyłącznie na karę pozbawienia wolności, jak również bezwzględne odbycie wymierzonej sprawcy kary. Przesłanka ta zaktualizuje się również, gdy sprawcy została uprzednio wymierzona kara z warunkowym zawieszeniem jej wykonania. Ustawodawca nie wskazał ponadto okresu, w jakim miałyby dojść do ponownego popełnienia przestępstwa umyślnego. Uznać przez to należy, że okoliczność, o której mowa w art. 53 § 2a pkt 1 k.k. może mieć zastosowanie do czasu zatarcia wcześniejszego skazania (zgodnie z regulacjami zawartymi w rozdziale XII k.k.). Nie ma również znaczenia, czy popełnione uprzednio przestępstwo było podobne (w rozumieniu art. 115 § 3 k.k.⁶) do przestępstwa, za które ma być później wymierzona kara. Ustawodawca stawia jedynie warunek, że ma być ono umyślne. Jednocześnie w przepisie art. 53 § 2a pkt 1 k.k. wymieniono uprzednie popełnienie nieumyślnego przestępstwa podobnego. Zapis ten może sugerować, że omawiana przesłanka zaktualizuje się zarówno gdy sprawca popełni ponownie przestępstwo nieumyślne lub umyślne – podobne do uprzednio popełnionego przestępstwa nieumyślnego [tamże, 640-41].

Przyjęcie powyższego rozwiązania, wpisuje się w prewencję indywidualną – pomimo że czyn sprawcy nie jest popełniony w warunkach recydywy specjalnej podstawowej, jego wcześniejsza karalność będzie miała znaczenie w kontekście wymiaru kary. Ustawodawca szczególnie napiętnuje popełnienie przestępstw, w przypadku których sprawca miał zamiar

⁶ Zgodnie z art. 115 § 3 k.k. przestępstwami podobnymi są przestępstwa należące do tego samego rodzaju; przestępstwa z zastosowaniem przemocy lub groźby jej użycia albo przestępstwa popełnione w celu osiągnięcia korzyści majątkowej uważa się za przestępstwa podobne.

realizacji ich znamion, jak również powtarzalne naruszanie tych samych zasad ostrożności – charakterystyczne dla popełnienia nieumyślnych przestępstw podobnych.

Kolejną z okoliczności obciążających jest wykorzystanie bezradności, niepełnosprawności, choroby lub podeszłego wieku pokrzywdzonego [Kania-Chramęga 2023, 13-16]. Jej istota sprowadza się do wykorzystania szczególnej sytuacji, w której znalazł się pokrzywdzony – z uwagi na jego stan fizyczny lub psychiczny i związaną z nią możliwość rozpoznania przez niego znaczenia czynu sprawcy lub jemu przeciwdziałaniu. Okoliczność tę należy oceniać podobnie jak w przypadku niektórych przestępstw np. z art. 189 § 2a k.k. Nie ma przy tym znaczenia, czy zachowanie sprawcy sprowadza się do wykorzystania własnej przewagi fizycznej (np. w formie użycia wobec pokrzywdzonego przemocy, której ten nie może się przeciwstawić) lub braku możliwości prawidłowego rozpoznania znaczenia zachowania pokrzywdzonego (np. poprzez wykorzystanie jego naiwności). W orzecznictwie wskazuje się, że osobą bezradną jest „osoba bezsilna, słaba lub tylko osłabiona pod względem fizycznym lub psychicznym”⁷. Stan ten może polegać na tym, że pokrzywdzony nie ma dość siły lub możliwości, aby skutecznie wyrazić swój sprzeciw wobec sprawcy, czy też w ogóle nie jest w stanie podjąć żadnych decyzji⁸. Przyjmuje się, że źródłem bezradności może być zarówno przyczyna o charakterze fizycznym lub fizjologicznym (np. kalectwo, chociażby chwilowe osłabienie fizyczne) lub niemożność radzenia sobie w danej sytuacji – w związku z wystąpieniem obiektywnych lub subiektywnych powodów⁹.

Zgodnie z definicją legalną, niepełnosprawnością jest trwała lub okresowa niezdolność do wypełniania ról społecznych z powodu stałego lub długotrwałego naruszenia sprawności organizmu, w szczególności powodującą niezdolność do pracy (art. 2 pkt 10 ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o *rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób*

⁷ Wyrok Sądu Administracyjnego w Katowicach z 15 maja 2009 r., II AKa 102/09. Legalis nr 172913.

⁸ Tamże. Zob. także: wyrok Sądu Administracyjnego w Katowicach z 26 sierpnia 2020, II AKa 213/10. Legalis nr 2344524.

⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z 20 kwietnia 2006 r., IV KK 41/06. Legalis nr 122468.

*niepełnosprawnych*¹⁰). Stopień niepełnosprawności może być znaczny, umiarkowany lub lekki (art. 3 ust. 1 u.r.z.s.). Jednocześnie wydaje się, że dla zaistnienia przesłanki, o której mowa w art. 53 § 2a pkt 2 k.k. nie jest konieczne wydanie decyzji potwierdzającej dany stopień niepełnosprawności, lecz sam fakt istnienia przesłanek, pozwalających na jej stwierdzenie. Warto też zwrócić uwagę, że okoliczności, które sprawca wykorzystuje, mogą mieć charakter samodzielny lub przenikać się nawzajem. Należy założyć, że ustawodawca formułując wskazany zakres, starał się objąć nim możliwie najszerszą grupę podmiotów.

Również szczególne zachowanie sprawcy, którego celem jest dążenie do poniżenia lub udręczenia pokrzywdzonego, stanowi okoliczność obciążającą z uwagi na sposób potraktowania pokrzywdzonego. Jej istotą jest bowiem dodatkowe zwiększenie jego poczucia pokrzywdzenia (wynikające nie tylko z faktu popełnienia wobec niego przestępstwa) – poprzez poniżenie lub udręczenie jego osoby. Przez poniżenie rozumie się upokorzenie kogoś, pohańbienie, uwłaczanie czyjejś godności¹¹. Natomiast okoliczność udręczenia pokrzywdzonego zawiera w sobie nasilenie złej woli w postaci celowego dokuczania, nękania lub dręczenia. Odnosi się zarówno do spowodowania cierpień fizycznych i moralnych [Staszak 2008, 40; Mozgawa 1995, 131-40]. Warto jednocześnie podkreślić, że dla zaistnienia określonej przesłanki, nie jest wymagane aby poniżenie lub udręczenie było szczególne. Nie jest zatem konieczne szczególnie wysokie ich natężenie. Wymagane jest jednak, aby sprawca miał świadomość, jakie skutki może wywołać u pokrzywdzonego jego zachowanie i do tego dążył.

Popełnienie przestępstwa z premedytacją odnosi się do szczególnej formy nastawienia sprawcy do popełnianego przez siebie czynu – tj. jego uprzedniego zaplanowania i zamierzenia [Gądzik 2024, 642]. Znaczenie przypisuje się również czasowi premedytacji, tj. okresowi pomiędzy powzięciem zamiaru popełnienia przestępstwa do chwili jego realizacji. Przyjmuje się, że stabilizacja zamiaru, który trwa dłuższy czas, jest zaliczana do istotnych cech charakteryzujących premedytację [Daszkiewicz 1968a, 11 i n.]. W starszym orzecznictwie podkreślano, że „[p]remedytacja nie jest bynajmniej synonimem winy umyślnej. W granicach bowiem zamiaru

¹⁰ Dz. U. z 2023 r., poz. 100 [dalej: u.r.z.s.].

¹¹ <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/ponizac;5477164.html> [dostęp: 05.01.2024].

według ujęcia naszego Kodeksu Karnego (*dolus directus* i *dolus eventualis*) mieści się zarówno tzw. zamiar przemyślany (*dolus praemeditatus vel deliberatus*) jak i zamiar nagły (*dolus repentinus*). Toteż mógł Sąd w omawianej sprawie przyjąć premedytację jako okoliczność obciążającą [...]”¹².

Okolicznością obciążającą jest również popełnienie przestępstwa ze szczególnym rodzajem motywacji. Ustawodawca wskazuje w tym zakresie: motywację zasługującą na szczególne potępienie oraz popełnienie przestępstwa motywowanego nienawiścią z powodu przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, politycznej lub wyznaniowej ofiary albo z powodu jej bezwyznaniowości. W doktrynie przyjmuje się, że „[m]otywacja zasługująca na szczególne potępienie to rodzaj klauzuli generalnej, zwrot niedookreślony, a zatem znamię ocenne. Może się tak zdarzyć, że motywacja sprawcy zostanie oceniona jako zasługująca na potępienie, ale to nasilenie dezaprobaty społecznej będzie zbyt małe, aby było można uznać je za szczególne potępienie. Taka motywacja sprawcy może rzecz jasna wpłynąć na surowość wyroku [...]” [Budyn 2001, 127 i n.]. Zasadniczo przyjmuje się, że motywacja ta w rozumieniu powszechnym uznawana jest za jaskrawo naganną, wywołującą w społeczeństwie silne reakcje repulsywne – oburzenie, potępienie, gniew. Motywy powodujące sprawcę są więc tego rodzaju, że zasługują na wyjątkowe napiętnowanie¹³ [Kulesza 2004, 123 i n.].

Przestępstwem motywowanym nienawiścią jest „każde przestępstwo natury kryminalnej, włączając w to przestępstwa wymierzone w ludzi i ich mienie, w wyniku którego ofiara, lokal, lub inny cel przestępstwa są dobierane ze względu na faktyczne lub domniemane powiązanie, związek, przynależność, członkostwo lub udzielanie wsparcia grupie wyróżnionej na podstawie cech charakterystycznych wspólnych dla jej członków, takich jak faktyczna lub domniemana rasa, narodowość lub pochodzenie etniczne, język, kolor skóry, religia, płeć, wiek, niepełnosprawność fizyczna lub psychiczna, orientacja seksualna lub inne podobne cechy” [Pływaczewski 2012, 46]. Pomimo że ustawodawca dookreślił, iż powodem nienawiści ma być przynależność narodowa, etniczna, rasowa, polityczna lub wyznaniowa

¹² Wyrok Sądu Najwyższego z 18 marca 1949 r., K 1135/48, OSN(K) 1949, nr 2, poz. 51.

¹³ Wyrok Sądu Administracyjnego w Poznaniu z 29 listopada 2018 r., II AKA 195/18. Lex nr 3070020.

ofiary lub jej bezwyznaniowość, nie można wykluczyć również innych przesłanek, biorąc pod uwagę otwarty charakter katalogu.

Kolejną z okoliczności obciążających jest działanie sprawcy ze szczególnym okrucieństwem. Podobnie jak w przypadku działania prowadzącego do poniżenia lub udręczenia pokrzywdzonego, okoliczność ta ma na celu przede wszystkim zwiększenie poczucia pokrzywdzenia. Zasadniczo przyjmuje się, że przesłanka ta zachodzi, w sytuacji, gdy sprawca swoim zachowaniem nie tylko przełamuje opór pokrzywdzonego, ale dodatkowo zmierza do zadawania mu dodatkowych, niepotrzebnych cierpień, działając przy tym w sposób niezwykle brutalny, bezwzględny i okrutny [Ptak 2015, 101; Całkiewicz 2020, 71-87].

Na surowszy wymiar kary wpływ ma również okoliczność popełnienia przestępstwa w stanie po spożyciu alkoholu lub środka odurzającego, pod warunkiem, że stan ten był czynnikiem prowadzącym do popełnienia przestępstwa lub istotnego zwiększenia jego skutków. Ustawodawca posłużył się określeniem „po spożyciu”, w wyniku czego objął omawianą przesłanką zarówno stan nietrzeźwości (art. 115 § 16 k.k.¹⁴), jak i stan po użyciu alkoholu (art. 46 ust. 2 ustawy z dnia 26 października 1982 r. *o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi*¹⁵). Przyjmuje się, że wskazana okoliczność dotyczy zatem spożycia każdej ilości alkoholu lub środka odurzającego, jeżeli ich wpływ na sprawcę przyczynił się do popełnienia przez niego przestępstwa. Może dotyczyć nie tylko wpływu na brak zachowania przez sprawcę zasad ostrożności postępowania z danym dobrem prawnym, lecz także oddziaływania na jego procesy decyzyjne [Gądzik 2024, 643].

Ostatnią z wymienionych przez ustawodawcę okoliczności obciążających jest popełnienie przestępstwa wspólnie z nieletnim lub z wykorzystaniem jego udziału. Uzasadnieniem powyższej przesłanki jest przede

¹⁴ Stan nietrzeźwości w rozumieniu k.k. zachodzi, gdy: 1) zawartość alkoholu we krwi przekracza 0,5 promila albo prowadzi do stężenia przekraczającego tę wartość lub 2) zawartość alkoholu w 1 dm³ wydychanego powietrza przekracza 0,25 mg albo prowadzi do stężenia przekraczającego tę wartość.

¹⁵ Dz. U. z 2023 r., poz. 2151. Zgodnie z art. 46 ust. 2 przedmiotowej ustawy stan po użyciu alkoholu zachodzi, gdy zawartość alkoholu w organizmie wynosi lub prowadzi do: 1) stężenia we krwi od 0,2‰ do 0,5‰ alkoholu albo 2) obecności w wydychanym powietrzu od 0,1 mg do 0,25 mg alkoholu w 1 dm³.

wszystkim przeciwdziałanie demoralizacji nieletniego¹⁶. Jednocześnie we wcześniejszym orzecznictwie podkreślano, że pewnego rodzaju wyjątkiem od obciążającego charakteru powyższej okoliczności będzie sytuacja, w której różnica wieku między sprawcą a nieletnim jest nieznaczna¹⁷.

3. Okoliczności łagodzące

Zgodnie z art. 53 § 2b k.k. okolicznościami łagodzącymi są w szczególności: popełnienie przestępstwa w wyniku motywacji zasługującej na uwzględnienie; popełnienie przestępstwa pod wpływem gniewu, strachu lub wzburzenia, usprawiedliwionych okolicznościami zdarzenia; popełnienie przestępstw w reakcji na nagłą sytuację, której prawidłowa ocena była utrudniona z uwagi na okoliczności osobiste, zakres wiedzy lub doświadczenia życiowego; podjęcie działań zmierzających do zapobieżenia szkodzie lub krzywdzie, wynikającej z przestępstwa, albo do ograniczenia jej rozmiaru; pojednanie się z pokrzywdzonym; naprawienie szkody wyrządzonej przestępstwem lub zadośćuczynienie za krzywdę wynikłą z przestępstwa; popełnienie przestępstwa ze znacznym przyczynieniem się pokrzywdzonego; dobrowolne ujawnienie popełnionego przez siebie przestępstwa organowi powołanemu do ścigania przestępstw.

Przeciwnieństwem popełnienia czynu w wyniku motywacji zasługującej na szczególne potępienie jest dopuszczenie się przestępstwa w wyniku motywacji zasługującej na uwzględnienie. Oznacza to, że pomimo iż sprawca realizuje znamiona przestępstwa i nie ma występującej żadnej okoliczności wyłączającej przestępczość czynu, to motywacja sprawcy nie wzbudza stanowczego społecznego sprzeciwu, a wręcz przeciwnie – pozwala na przyjęcie,

¹⁶ Zgodnie z art. 1 ust. 2 pkt 1 w zw. z art. 1 ust. 1 ustawy z dnia 9 czerwca 2022 r. *o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich*, Dz. U. poz. 1700, nieletnim jest: 1) osoba, która ukończyła 10 lat i nie jest pełnoletnia – w zakresie postępowania w sprawach o demoralizację; 2) osoba, która dopuściła się czynu karalnego po ukończeniu 13 lat, ale przed ukończeniem 17 lat – w zakresie postępowania w sprawach o czyny karalne; 3) osoba, względem której zostały orzeczone środki wychowawcze, środek leczniczy lub środek poprawczy, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez nią 21 lat, chyba że ustawa stanowi inaczej – w zakresie wykonywania powyższych środków.

¹⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z 27 sierpnia 1980 r., V KRN 189/80, OSNKW 1980, Nr 10-11, poz. 81.

że w określonych okolicznościach popełnienie przestępstwa było w jakimś sensie usprawiedliwione. Należy też zwrócić uwagę, że w odróżnieniu od okoliczności obciążającej, w przypadku omawianej przesłanki nie jest wymagane, aby motywacja zasługiwała na szczególne – tj. ponadprzeciętne uwzględnienie.

Okolicznością łagodzącą jest również popełnienie przestępstwa w szczególnych okolicznościach, związanych ze stanem psychicznym sprawcy – tj. pod wpływem gniewu, strachu lub wzburzenia usprawiedliwionych okolicznościami. Kształt tej przesłanki nawiązuje do regulacji dotyczącej popełnienia przestępstwa w afekcie. Dotyczy to zatem popełnienia czynu pod wpływem silnych emocji, nad którymi sprawca nie jest w stanie zapanować, ani nie jest świadomy, jaką krzywdę może wyrządzić drugiej osobie [Hańczaruk 2018, 45]. Przyjmuje się, że emocje te charakteryzują się gwałtownym i wybuchowym przebiegiem, krótkotrwałym czasem trwania oraz nagłym sposobem powstania¹⁸ [Król 2009, 45-65]. Jednocześnie istotne jest, że wystąpienie powyższych emocji było faktycznie usprawiedliwione okolicznościami, a nie wynikało np. jedynie z temperamentu sprawcy. W orzecznictwie podkreśla się, że ocena, czy określona emocja jest usprawiedliwiona okolicznościami, „powinna być oparta na przesłankach etycznych i zasadach współżycia społecznego. Oznacza to, że dokonując wartościowania działania w afekcie, należy w szczególności odpowiedzieć na pytanie, czy na tle okoliczności, w jakich powstało silne wzburzenie, reakcja uczuciowa sprawcy zasługuje w powszechnym odczuciu na mniejsze potępienie”¹⁹. Ocena ta powinna mieć zatem przede wszystkim charakter obiektywny, choć sąd jest zobowiązany uwzględnić też właściwości psychiczne sprawcy²⁰.

Popełnienie przestępstwa w reakcji na nagłą sytuację stanowi przeciwieństwo popełnienia przestępstwa z premedytacją (art. 53 § 2a pkt 4 k.k.). W takiej sytuacji sprawca nie ma bowiem możliwości przemyślenia lub

¹⁸ Wyrok Sądu Administracyjnego w Łodzi z 25 września 2014 r., II AKa 163/14. Lex nr 1808702.

¹⁹ Wyrok Sądu Administracyjnego w Szczecinie z 12 czerwca 2019 r., II AKa 39/19. Lex nr 2817724. Podobnie: postanowienie Sądu Najwyższego z 22 grudnia 2021 r., V KK 446/21. Lex nr 3322140.

²⁰ Wyrok Sądu Administracyjnego w Lublinie z 16 czerwca 2016 r., II AKa 142/16. Lex nr 2090429.

zaplanowania swojego zachowania, a jego ocena zdarzenia może być również mylna i prowadzić do nieadekwatnej reakcji [Gądzik 2024, 644-45]. Przyjmuje się, że dla zaistnienia zamiaru nagłego konieczne jest spełnienie dwóch warunków: 1) pojawienie się nieprzewidzianego, zaskakującego sprawcę bodźca oraz 2) natychmiastowa realizacja czynu – bezzwłoczne przystąpienie przez sprawcę do działania [Daszkiewicz 1968b, 52-53].

Okolicznościami łagodzącymi są również określone zachowania, mające miejsce po popełnieniu przez sprawcę przestępstwa, lecz zmierzające do naprawienia lub przynajmniej ograniczenia wyrządzonej szkody bądź nastawione na zmniejszenie poczucia pokrzywdzenia. Ustawodawca zaliczył do nich odpowiednio: podjęcie działań zmierzających do zapobieżenia szkodzie lub krzywdzie wynikającej z przestępstwa, albo do ograniczenia jej rozmiaru; pojednanie się z pokrzywdzonym; naprawienie szkody wyrządzonej przestępstwem lub zadośćuczynienie za krzywdę wynikłą z przestępstwa [Bogacki i Olężałek 2023]. Ich konstrukcja przynajmniej częściowo nawiązuje do instytucji czynnego żalu. W odróżnieniu od niego, ustawodawca nie uzależnił ich zaktualizowania od dobrowolności postępowania sprawcy. Brzmienie powyższych przesłanek jest również podobne do niektórych podstaw zastosowania nadzwyczajnego złagodzenia kary. Zgodnie z art. 60 § 2 pkt 2 i 3 k.k. sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary w szczególnie uzasadnionych przypadkach, kiedy nawet najniższa kara przewidziana za przestępstwo byłaby niewspółmiernie surowa, w szczególności jeżeli pokrzywdzony pojednał się ze sprawcą, szkoda została naprawiona albo pokrzywdzony i sprawca uzgodnili sposób naprawienia szkody lub ze względu na postawę sprawcy, zwłaszcza gdy czynił starania o naprawienie szkody lub jej zapobieżenie. Warto przy tym zaznaczyć, że nadzwyczajne złagodzenie kary w oparciu o art. 60 § 2 k.k. ma charakter fakultatywny. Oznacza to, że sąd nie musi go zastosować. Jest natomiast zobligowany do uwzględnienia powyższych okoliczności jako łagodzących, zgodnie z brzmieniem art. 53 § 1 k.k.

W kontekście wymiaru kary znaczenie ma również okoliczność popełnienia przestępstwa ze znacznym przyczynieniem się pokrzywdzonego. W zakresie tym ustawodawca przyjął nieco podobne rozwiązanie, jak w przypadku przyczynienia się poszkodowanego do powstania lub zwiększenia szkody – na gruncie art. 362 ustawy z dnia 23 kwietnia

1964 r. – *Kodeks cywilny*²¹. Zgodnie z nim, jeżeli poszkodowany przyczynił się do powstania lub zwiększenia szkody, obowiązek jej naprawienia ulega odpowiedniemu zmniejszeniu stosownie do okoliczności, a zwłaszcza do stopnia winy obu stron. Oznacza to, że choć przyczynienie się pokrzywdzonego do popełnienia przestępstwa nie będzie wyłączało przestępnego charakteru takiego czynu, to sposób postępowania pokrzywdzonego będzie wpływał na stopień winy sprawcy i wymiar kary²². Istotne jest również to, że stopień przyczynienia się pokrzywdzonego do popełnienia przez sprawcę przestępstwa musi być „znaczący”. Musi mieć on zatem istotny wpływ na to, że sprawca realizuje znamiona danego przestępstwa i istnieje duże prawdopodobieństwo, iż gdyby nie zachowanie pokrzywdzonego, do jego popełnienia w ogóle by nie doszło [Gądzik 2024, 646].

Ostatnia z przytoczonych przesłanek – dobrowolne ujawnienie popełnionego przez siebie przestępstwa organowi powołanemu do ścigania przestępstw, nawiązuje do instytucji tzw. małego świadka koronnego. Zgodnie z art. 60 § 3 k.k., na wniosek prokuratora sąd stosuje nadzwyczajne złagodzenie kary, a nawet może warunkowo zawiesić jej wykonanie w stosunku do sprawcy współdziałającego z innymi osobami w popełnieniu przestępstwa, jeżeli ujawni on wobec organu powołanego do ścigania przestępstw informacje dotyczące osób uczestniczących w popełnieniu przestępstwa oraz istotne okoliczności jego popełnienia. Należy jednak podkreślić, że dla zastosowania powyższej instytucji konieczne jest spełnienie szeregu wymogów. Nie są one natomiast konieczne w przypadku przesłanki, o której mowa w art. 53 § 2b pkt 8 k.k. Będzie ona miała zastosowanie do sprawcy, który popełnił przestępstwo nie współdziałając z innymi osobami, a także niezależnie od wniosku prokuratora. Należy przyjąć, że uzasadnieniem wprowadzenia powyższej przesłanki jako okoliczności łagodzącej, jest przejaw skruchy ze strony sprawcy, związany z dobrowolnym przyznaniem się do popełnienia przestępstwa. Jednocześnie w orzecznictwie podkreślano, że „przyznanie się do winy jest jedną z istotnych okoliczności łagodzących wymiar kary. Dodać jednak należy, że wyłącznie wówczas, gdy ma charakter rzeczywisty, a nie sprowadza się jedynie do wypowiedzenia określonych słów i deklaracji. Rzeczywiste jest

²¹ Dz. U. z 2023 r., poz. 1610.

²² Por. uchwała Sądu Najwyższego z 14 lipca 1983 r., VI KZP 19/83. Lex nr 19907.

ono zaś wtedy, gdy obejmuje wszystkie okoliczności istotne dla odtworzenia przebiegu zdarzenia i określenia – na tej podstawie – rozmiaru winy sprawcy i społecznej szkodliwości jego czynu. Tylko takie przyznanie się do winy uzasadnia ocenę, że oskarżony zrozumiał naganność swojego postępowania, co warunkuje prawidłowy proces resocjalizacji i daje podstawę premiowania go przy orzekaniu kary²³.

4. Zbieg okoliczności obciążających i łagodzących

W przypadku, gdy w stosunku do danego sprawcy aktualizują się jednocześnie przesłanki łagodzące i obciążające, sąd jest zobowiązany do uwzględnienia ich wszystkich – zgodnie z dyspozycją przepisu art. 53 § 1 k.k. Żadna z kategorii nie ma przy tym charakteru nadrzędnego i nie będzie miała pierwszeństwa podczas wymiaru kary.

Jak zasygnalizowano powyżej, okoliczności łagodzące i obciążające nawiązują w swoim brzmieniu do znamion niektórych typów czynów zabronionych²⁴ lub podstaw nadzwyczajnego wymiaru kary²⁵. Mogłoby dojść zatem do sytuacji, w której sąd wymierzając karę stanąłby przed dylematem, czy uwzględnić wszystkie z nich, czy też któreś powinny znaleźć pierwszeństwo.

Biorąc taką sytuację pod uwagę, ustawodawca w art. 53 § 2c k.k. wskazał, że nie stanowi okoliczności łagodzącej lub obciążającej, okoliczność będąca znamieniem przestępstwa, które popełnił sprawca, chyba że wystąpiła ona ze szczególnie wysokim nasileniem. Brak takiego rozwiązania skutkowałby bowiem tym, że w przypadku wybranych typów czynów

²³ Wyrok Sądu Administracyjnego w Katowicach z 14 października 2016 r., II AKa 301/16. Lex nr 2166427.

²⁴ Np. działanie ze szczególnym okrucieństwem (art. 53 § 2a pkt 2 k.k.) i zabójstwo ze szczególnym okrucieństwem (art. 148 § 2 pkt 1 k.k.); popełnienie przestępstwa z motywacji zasługującej na uwzględnienie (art. 53 § 2b pkt 1 k.k.) i zabicie człowieka pod wpływem współczucia i na jego żądanie (art. 150 k.k.).

²⁵ Np. popełnienie przestępstwa pod wpływem strachu lub wzburzenia usprawiedliwionych okolicznościami (art. 53 § 2b pkt 2 k.k.) i przekroczenia granic obrony koniecznej pod wpływem strachu lub wzburzenia usprawiedliwionych okolicznościami zamachu (art. 25 § 3 k.k.); uprzednia karalność za przestępstwo umyślne (art. 53 § 2a pkt 1 k.k.) i recydywa specjalna podstawowa (art. 64 § 1 k.k.).

zabronionych konieczne byłoby każdorazowe, dodatkowe surowsze lub łagodniejsze potraktowanie ich sprawców, niezależnie od znamion, które warunkowałyby surowszy lub łagodniejszy wymiar kary – w stosunku do typu podstawowego tego przestępstwa. Na konieczność uniknięcia takiej sytuacji zwracano uwagę w judykaturze. Jak słusznie wskazał Sąd Apelacyjny we Wrocławiu – „[o]koliczność, która stanowi znamię czynu zabronionego przez ustawę karną i została już uwzględniona przez ustawodawcę przy zakresłaniu granic ustawowego zagrożenia (sankcji karnej), nie może być traktowana dodatkowo jako okoliczność wpływająca na wymiar kary w ramach tej właśnie sankcji, chyba że podlega stopniowaniu co do nasilenia lub jakości”²⁶. Powyższe nie wyklucza jednak wymiaru kary surowszej lub łagodniejszej w przypadku wystąpienia innej (niż stanowiące znamię przestępstwa) okoliczności obciążającej lub łagodzącej [tamże, 647].

Wyjątkiem, w przypadku którego konieczne będzie uwzględnienie danej okoliczności przy wymiarze kary, jest sytuacja, gdy dane znamię – stanowiące jednocześnie okoliczność łagodzącą lub obciążającą, będzie występowało ze szczególnie wysokim nasileniem. Za stan taki należy uznać sytuację, w której występuje ono w stopniu lub z częstotliwością oczywiście wyższymi, niż wynika to z wykładni znamion danego typu przestępstwa [tamże; Zgoliński 2023].

Także w przypadku zbiegu okoliczności łagodzącej lub obciążającej z tożsamymi przesłankami zastosowania nadzwyczajnego złagodzenia lub obostrzenia kary, pierwszeństwo znajdują te drugie. Ustawodawca wskazał wprost, że nie stanowi okoliczności obciążającej (łagodzącej), okoliczność niebędąca znamieniem przestępstwa, jeżeli stanowi podstawę zaostżenia (złagodzenia) odpowiedzialności karnej zastosowanego wobec sprawcy (art. 53 § 2d i 2e k.k.). Podkreślić przy tym jednak należy, że wskazane przepisy dotyczą wyłącznie tych podstaw obostrzenia lub złagodzenia odpowiedzialności karnej, które zostały zastosowane wobec sprawcy. Oznacza to, że jeśli któraś z okoliczności tego typu ma jedynie charakter fakultatywny (np. 60 § 2 k.k.) i sąd nie zdecydował się na jej zastosowanie, nie będzie wykluczone zastosowanie odpowiedniej przesłanki obciążającej lub łagodzącej (np. art. 53 § 2b pkt 5 lub 6 k.k.) [Gądzik 2024, 648; Gadecki 2023].

²⁶ Wyrok Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z 9 września 2009 r., II AKa 228/09. Lex nr 534429.

Zakończenie

Przechodząc do oceny końcowej skodyfikowania katalogu okoliczności obciążających i łagodzących, rozwiązanie to należy ocenić zasadniczo pozytywnie. Jak wskazuje się w literaturze, „[w]prowadzenie do KK katalogu okoliczności obciążających oraz łagodzących z jednej strony zawęży pole swobodnego uznania sądu przy podejmowaniu rozstrzygnięć w zakresie kary, z drugiej jednak strony może ułatwiać wyrokowanie oraz przyczyniać się do odpowiednio wnikliwego rozpoznawania sądzonych spraw i analogicznego oceniania w skali całego kraju wskazanych okoliczności, jeśli takie pojawią się w rozpoznawanych sprawach” [Konarska-Wrzosek 2023; odmiennie: Giezek i Kardas 2023, 34-35]. Biorąc pod uwagę możliwość zaskarżania orzeczeń w zakresie dotyczącym wymiaru kary i środków karnych, dla zapewnienia prawidłowości wydanego rozstrzygnięcia zasadne było wprowadzenie katalogu okoliczności, które sąd musi obligatoryjnie uwzględnić. Za bezpodstawny uznać należy przy tym zarzut zaistnienia pewnego chaosu w zakresie stosowania powyższych przesłanek. Ich istnienie powinno bowiem ujednolicić sposób wymiaru kary – zwłaszcza przy uwzględnieniu, że stanowią one konkretyzację dotychczasowych okoliczności wpływających na sądowy wymiar kary. Co więcej, powyższe rozwiązanie nie ograniczy swobody sędziowskiego uznania – katalog omawianych okoliczności jest bowiem otwarty, a ponadto nie stanowią one jedynych okoliczności jakie sąd jest zobowiązany brać pod uwagę. W końcu – jego wprowadzenie wpisuje się w standardy formułowania dyrektyw wymiaru kary, przyjmowanych w sposób powszechny w większości państw europejskich.

PIŚMIENNICTWO

- Bogacki, Piotr, i Mariusz Olężałek. 2023. *Kodeks karny. Komentarz do nowelizacji z 7.7.2022 r.* Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Legalis el.
- Brzezińska, Joanna. 2021. *Struktura zmodyfikowanych typów przestępstw. Analiza teoretyczna.* Warszawa: Wolter Kluwer. Lex el.
- Budyn, Magdalena. 2001. „Glosa do wyroku SN z dnia 15 maja 2000, V KKN 88/2000.” *Przegląd Sądowy* 1, 127.
- Budyn-Kulik, Magdalena. 2017. „Dyrektywy wymiaru kary w państwach członkowskich Unii Europejskiej.” *Prawo w działaniu. Sprawy karne* 30:37-138.

- Całkiewicz, Monika. 2020. „„Szczególne okrucieństwo” – czy potrzebne?” *Państwo i Prawo* 9:71-87.
- Daszkiewicz, Krystyna. 1968a. *Przestępstwo z premedytacją*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Daszkiewicz, Krystyna. 1968b. „Zamiar nagły (dolus repentinus) w polskim prawie karnym.” *Palestra* 4:51-60.
- Gadecki, Bartłomiej. 2023. „Komentarz do art. 53 k.k.” W *Kodeks karny. Art. 1-316. Komentarz*, red. Bartłomiej Gadecki. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Legalis el.
- Gądzik, Zuzanna. 2024. „Komentarz do art. 53 k.k.” W *Kodeks karny. Komentarz*, red. Alicja Grześkowiak, i Krzysztof Wiak, 624-88. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Giezek, Jacek, i Piotr Kardas. 2023. „Nowe ujęcie zasad i dyrektyw sądowego wymiaru kary. Kilka uwag na tle uchwalonych zmian normatywnych.” *Prokuratura i Prawo* 7-8:15-37.
- Hańczaruk, Katarzyna. 2018. „Zabójstwo pod wpływem silnego wzburzenia.” *Kwartalnik Krajowej Rady Sądownictwa* 3-4:45-59.
- Hypś, Sławomir. 2023. „Zasady wymiaru kary i środków karnych.” W *Prawo karne*, red. Alicja Grześkowiak, i Krzysztof Wiak, 275-92. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Kania-Chramęga, Agnieszka. 2023. „Okoliczności obciążające w procesie sądowego wymiaru kary (art. 53 § 2a k.k.).” *Prokuratura i Prawo* 10:5-31.
- Kluza, Jan. 2023. „Zmiany w zasadach wymiaru kary wynikających z nowelizacji Kodeksu karnego z 2022 r.” *Monitor Prawniczy* 11. Legalis el.
- Konarska-Wrzošek, Violetta. 2023. „Komentarz do art. 53 k.k.” W *Kodeks karny. Komentarz*, red. Ryszard Stefański. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Legalis el.
- Król, Weronika. 2009. „Silne wzburzenie w rozumieniu art. 148 § 4 k.k.” *Prokuratura i Prawo* 9:45-65.
- Kulesza, Jan. 2004. „Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 27 maja 2002 r., sygn. AKa 99/02.” *Prokuratura i Prawo* 2:123-31.
- Mozgawa, Marek. 1995. „Znamie „szczęólnego udręczenia” z art. 165 § 2 k.k. w świetle badań empirycznych.” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G XLII*:131-40.
- Pływaczewski, Wiesław. 2012. „Mowa nienawiści jako komponent tak zwanej przestępczości stadionowej.” W *Przestępczość stadionowa. Diagnoza i przeciwdziałanie zjawisku*, red. Wiesław Pływaczewski, i Bernard Wiśniewski, 38-47. Szczętno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji.

- Ptak, Joanna. 2015. „Szczególne okrucieństwo jako znamię przestępstwa zabójstwa.” *Prokuratura i Prawo* 9:96-111.
- Staszak, Alfred. 2008. „Przemoc, szczególne udręczenie i szczególne okrucieństwo jako znamię czynu zabronionego.” *Prokuratura i Prawo* 12:32-48.
- Zgoliński, Igor. 2023. „Komentarz do art. 53 k.k.” W *Kodeks karny. Komentarz*, red. Violetta Konarska-Wrzonek. Warszawa: Wolters Kluwer. Lex el.